

Т. М. Шевченко *

ПОГРУДДЯ-ФІМІАТЕРІЇ ТА КУЛЬТ ДІОНІСА В ОЛЬВІЇ

Аналізується серія погрудних зображень персонажа діонісійського культу з чашею-фіміатерієм на голові. Переглядається їх традиційне трактування як фігурок Деметри з кошиком на голові й обґрунтовується інтерпретація цих теракот як фіміатеріїв, зважаючи на численні аналогії в різних регіонах Еллади. Наявність пліщових вінків і мітри дозволяє розглядати погруддя в межах культу Діоніса, а місце знахідки більшості в житлах — у межах родинного культу цього бога.

К л ю ч о в і с л о в а: погруддя-фіміатерії, теракоти, культ Діоніса, Ольвія Понтійська, елліністичний період.

Серед ольвійських теракот, систематизація і аналіз яких часто приводять дослідників до цікавих історичних і релігієзнавчих висновків (Худяк 1940; Леви, Славин 1970; Русяєва 1982 та ін.), є окрема група погрудь, які увінчувалися чашами і використовувалися як фіміатерії. Їх розгляд може виявити певні особливості в культовому житті населення поліса. З-поміж матеріалів елліністичного періоду вдалося виокремити десять погрудь-фіміатеріїв, пов'язаних з культом Діоніса. Вони виготовлені за одним зразком, а можливо й в одній формі. Серед інших ці погруддя вирізняються наявністю пишного вінка з пліщового листа і двох плодів над лобом, а також викладеної на лобі і спущеної на плечі стрічки (мітри). Найкраще збережені з них експонуються в українських музеях (рис. 1; 2: б) (Худяк 1940, № 8, с. 90; Леви, Карасев 1959, рис. 126, 141; Леви 1964, с. 13, рис. 8; Леви, Славин 1970 с. 41, № 22; Національний... 2011, рис. 91, с. 105; Мезенцева 2016, с. 58, рис. 3: 2). Два зразки були повністю опубліковані, але інтерпретовані як зображення Деметри з калафом (кошиком) на голові (Худяк 1940, № 7, 8, с. 89—90). До цього типу належать ще два опубліковані фрагменти з ді-

лянки НГС¹ (Bilde 2007, fig. 1: 3, 4). У цій статті публікуються фрагменти аналогічних погрудь-фіміатеріїв, виявлені на ділянці біля агори, ділянці НГС², на Східному (Центральному) теменосі, републікується фрагментований фіміатерій з ділянки И³ (Худяк 1940, № 8, с. 90).

Діонісійські персонажі — не єдиний тип погрудь-фіміатеріїв, які виготовлялися в Ольвії серійно (докл. див.: Шевченко 2015, Shevchenko 2015). Найчисленнішими образами були наступні: 1) жінка в безрукавому хітоні, стефані і сережках (Шевченко 2018); 2) Афродіта з еронтами на плечах (Шевченко 2020) і, нарешті, аналізовані у пропонованій статті — 3) учасниця діонісійського фіасу. На батьківщині бюстів-фіміатеріїв, в Італії, персонажами цих теракот найчастіше були богині, пов'язані з Діонісом або Афродітою. Як бачимо, в Ольвії також саме ці боги отримали відображення в подібних зображеннях.

Фіміатерії з діонісійським забарвленням виготовлені з місцевої глини і використовувалися здебільшого в самій Ольвії. В Херсонесі та Неаполі Скіфському відомі репліки, однак в дещо спрощеному вінку, хоча теж показаному у формі (Зайцев 2003, с. 14, рис. 24: 9; Шевченко А. 2017, № 130). Дуже близьким є зображення на фіміатерії з некрополя Дарданоса (Tavukcu 1999, Kat. 59, lev. 15), який відрізняється дещо меншими розмірами, пишнішим вінком та виготовленим у формі зображенням гілки на чаші. У дисертаційному дослідженні це зображення інтерпретоване як Афродіта, що як і ототожнення ольвійських аналогій з Деметрою, вра-

¹ Нижнє Місто, розкопки Л. М. Славина.

² Висловлюю подяку керівникові Ольвійської міжнародної археологічної експедиції доктору історичних наук Аллі Валеріївні Буйських за сприяння в роботі та завідувачу фондів НІАЗ «Ольвія», своїй тезці Тетяні Миколаївні Шевченко, за допомогу під час опрацювання матеріалів.

³ Я вдячна заступнику головного зберігача Національного музею історії України Ользі Олександрівні Пукліній за всесторонню підтримку в опрацюванні теракот у колекції музею.

* ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashchevchenko@yahoo.com

Рис. 1. Погруддя-фіміатерії із зображенням персонажа діонісійського кола: *а)* ділянка И, НМІУ (Національний... 2011); *б)* стоя на ділянці E2, Музей археології ІА НАНУ

Fig. 1. Bust thymiateria depicting a Dionysiac personage: *a)* Area И in Olbia, the National Museum of Ukrainian History (NMUH) (Національний... 2011); *б)* Stoa at the Area E2 in Olbia, the Museum of Archaeology IA NASU

ховує лише характеристики зовнішності представленої жінки, тоді як атрибути свідчать на користь персонажа кола Діоніса.

Також культу Діоніса стосуються фіміатерії у вигляді жіночих погрудь у доліплених від руки плюшових вінках і з двома кулястими плодами над лобом. В Італії, звідки поширювалася елліністична традиція цих теракот, також відомі випадки, коли фіміатеріям надавали діонісійського забарвлення, доліплюючи вінки з листя плюща вже після виготовлення жіночого образу у формі (Bedello Tata 1990, V: 1, 3; VII: 1, 4).

Один такий фіміатерій з Ольвії вже публікувався, хоч і з іншою інтерпретацією (Худяк 1940, № 6, с. 89, рис. 66). Його публікація як фіміатерія (рис. 3) разом з подібним зразком дещо пізнішого часу (рис. 4) подається у цій статті (кат. № 8 і 9). Він виявляється найдавнішим з усієї колекції погрудь-фіміатеріїв, а також єдиним, де чаша фіміатерія виготовлена у формі та має рельєфне зображення пелюсток квітки. Можливо, що вся публікована у цій статті серія, де плюшовий вінок і коримби показано вже у формі, походить від цього або подібно-

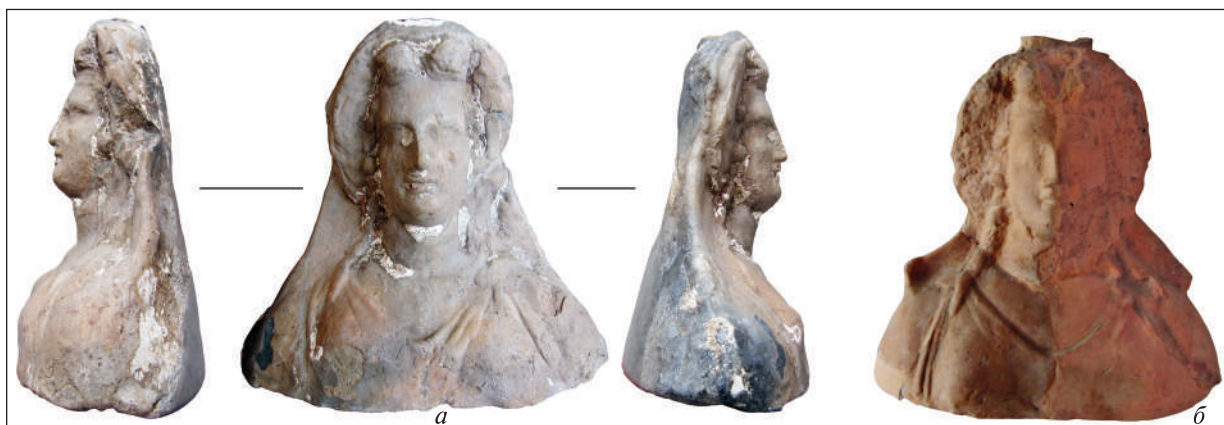

Рис. 2. Фрагментовані погруддя-фіміатерії: *а)* кат. № 1, НМІУ; *б)* стоя на ділянці E2, НІАЗ «Ольвія»

Fig. 2. Fragmented bust thymiateria from Olbia: *a)* cat. No. 1, NMUH; *б)* Stoa at the Area E2, the National Historic and Archaeological Preserve "Olbia" (NHAP "Olbia")

Рис. 3. Погруддя-фіміатерій з ліпними деталями й орнаментованою чашею, кат. № 8, НМІУ

Fig. 3. Bust thymiatērion with handmade details and ornamented cup, cat. No. 8, NMUH

го фіміатерія. Теракота більша від аналогічних виробів за розмірами, детальніша у проробці рис обличчя, а також увінчана чашею фіміатерія у вигляді квітки, як це було традиційно на первинних, італійських, зразках.

На багатьох погруддях-фіміатеріях, знайдених в Італії, плюшові вінки виготовлені з глини вручну і приєднані до основної частини (Bedello Tata 1990, pl. V: 1, 3; VII: 1, 4; IX: 1). Такі ліпні вінки відомі в Херсонесі (Шевченко А. 2017, № 129), Гермонасі (Финогенова 1992, рис. 10, с. 264–266; Коровина 2002, с. 115, рис. 28, табл. 23: 3) (рис. 5), Німфеї (Финогенова 1992, посил. 72 на рукопис дисертації). Можливо, такі фіміатерії відомі й в інших місцях, однак через застарілу інтерпретацію, вони публікуються як півфігури Деметри з кошиком, або про наявність чаші чи отвору для неї взагалі не згадується.

З часів першої публікації ці теракоти заведено трактувати як зображення Деметри, а саму чашу фіміатерія — як кошик, поставлений на голову (Худяк 1940, № 6–8, рис. 66–68; Леви, Славин 1970 с. 41, № 22, табл. 13: 2; Русяєва 1979, рис. 29). Це трактування вже піддавалося сумніву (Bilde Romano 1995, р. 17–18), а потім і критикувалося (Bilde 2007; 2010, р. 458–460). П. Більде вперше наголошувала, що коримби і стрічки на голові мають нагадувати лише про культ Діоніса. Назва її статті на цю тему так і звучала «Нічого спільного з Деметрою?»⁴ (Bilde 2007), перегукуючись із відомою книгою

⁴ Тут і далі переклад з англійської та російської належить автору.

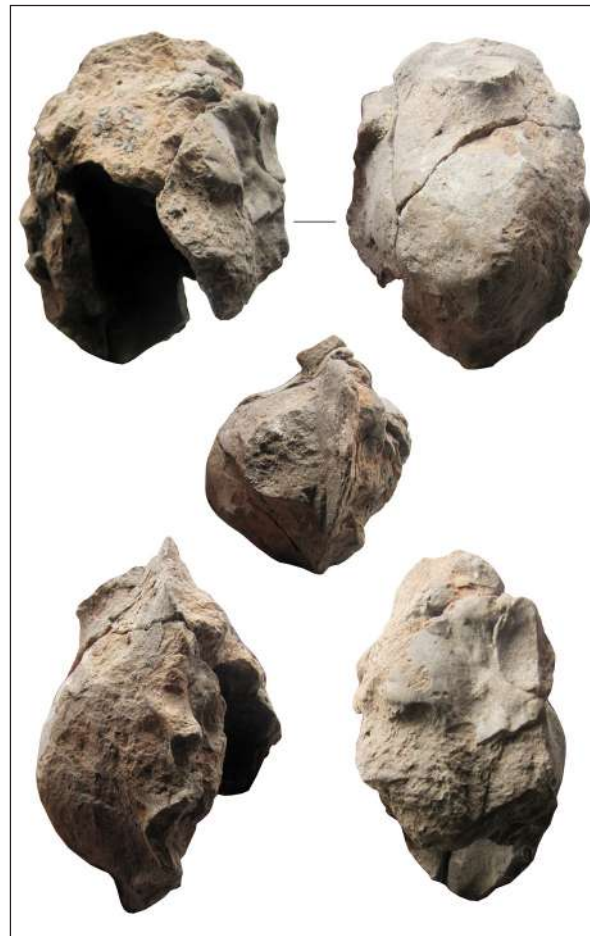

Рис. 4. Фрагментоване погруддя із залишками ліпного вінка, кат. № 9, НФ ІА НАНУ

Fig. 4. Fragmented bust with the remains of handmade wreath, cat. No. 9, the Scientific Repository of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine (SR IA NASU)

Рис. 5. Фрагментоване погруддя-фіміатерій з ліпним вінком, знайдене в Гермонассі (за: Коровина 2002)

Fig. 5. Fragmented bust thymiaterion with a handmade wreath found in Hermonassa (after: Коровина 2002)

«Nothing to do with Dionysos?» (1992). На жаль, ці роботи пройшли повз увагу дослідників, а в науковій літературі, присвяченій культурі Діоніса, такі важливі свідчення як фіміатерії не беруться до уваги.

Звісно, після 1940-х років з'являлися нові джерела та розробки, тож усталене трактування потребує перегляду. Наприклад, опубліковано було теракоти зі святилища Деметри і Кори в Коринфі, які могли б дати достатньо інформації до образів Деметри, елліністичного періоду зокрема (Merker 2000). Серед них є поодинокі жіночі зображення, головні убори яких можна залучити до порівняння з калафами. Вони дійсно виглядають кошикоподібними, виготовлені окремо від основної частини теракоти і мають складну конструкцію. Численні наліплені на них деталі віддалено можуть нагадувати щось покладене на кошик. Хоча автор публікації, очевидно, вважає їх декором, а сам головний убір називає полосом, що найбільш імовірно (Merker 2000, no. C-96, 100, pl. 11). Різниця між ними і чашами на головах ольвійських погрудь — відчутна. Коринфські «калафи» рідкісні і дуже відрізняються один від одного, тоді як ольвійські чаші — прості та однотипні, а погруддя, які вони увінчують, виготовлялися серій-

но. Чаші на погруддях — нічим не прикрашені, навіть контрастують з детально проробленою основною частиною. Лише одна з чаш на голові в плющовому вінку прикрашена рельєфними пелюстками (рис. 3; Худяк 1940, № 6, с. 89). Однак, це ще більше наближає її до італійських погрудь-фіміатеріїв елліністичного часу, від яких походять причорноморські зразки.

Перегляду потребує також сам термін «калаф», який вже став звичним для нас. Калаф (κάλασος) — це, перш за все, кошик для вовни (Древнегреческо... 1958). Лише через те, що головний убір, що розширюється вгору, нагадує форму калафа, в науковій літературі, присвяченій Північному Причорномор'ю, заведено вживати цей термін в описі зображень високих головних уборів. Одне з чотирьох значень цього слова у «Словнику античності» — «Головний убір Гекати, Артеміді Ефеської, Сарапіса, символ родючості» (Словарь... 1989). У західній літературі для позначення головних уборів тих самих богів іноді послуговуються терміном «модіус». Він, як і «калаф», є до певної міри штучним і походить від мірної посудини подібної форми, якою набирали сипучі речовини об'ємом 1 модіус (8,74 л). Більш загальним і прийнятним для характеристики високих жіночих головних уборів можна вважати термін «полос». Полос здавна був елементом ритуального вбрання. На архаїчних монументальних скульптурах і теракотах він зображався видовженим і високим. Точність у вживанні цих термінів не раз обговорювалася іншими дослідниками (див.: Uhlenbrock 2016, with lit., ref. 43).

Зовсім по-іншому виглядають відомі в теракоті образи жінок, з кошиками на голові (канефорос) (Higgins 1954, p. 195, No. 729, pl. 95). На фігурках чітко передано ідею того, що кошик — не прикраса. Він важкий, його підтримують обома руками, хоч він і встановлений на голові. Самі фігурки інтерпретують як частину весільної церемонії, де в кошику — жертви Артеміді, іноді у вигляді жіночих фігурок (Winter 1903, i.78:1).

У кожному разі, чаші на тонкій ніжці, вставлені в отвір на маківці, спеціально зроблений по сирій глині, значно відрізняються від головних уборів будь-якого зразка. Можливо, ідея трактування погрудь як фіміатеріїв важко сприймається через відсутність кіптяви на переважній більшості чаш. На її захист можна вказати, що й на фіміатеріях з Італії, звідки вони походять, не завжди знаходять сліди кіптяви. Якщо в Паестумі вони фіксуються найчастіше, то в Капуї на жодному погрудді пахощі не розку-

рювали (Bedello Tata 1990, p. 38). Також нема слідів золи принаймні на деяких фіміатеріях з Аміса (Burn, Higgins 2001, pl. 37, nr. 2201)⁵. Погруддя-фіміатерії в Італії використовувалися для спалення фіміаму, але цей висновок не стосується всіх знахідок (Cantone 2015, p. 108). Погруддя використовувалися якщо не для розкурювання пахошів, то для їх менш активного розповсюдження. А саме, ефірну олію наливали у відкриту чашу фіміатерія для отримання пахошів протягом тривалого часу.

Тож є всі підстави вважати грубо доліплену деталь на ольвійських погруддях не головним убором чи атрибутом, а функціональною частиною фіміатерія. Така інтерпретація дає змогу доповнити картину поширення бюстів-фіміатеріїв у грецькому світі елліністичного періоду, що як вважалося донедавна, не охоплювала Північне Причорномор'я (Bedello Tata 1990, p. 37; Cantone 2015, fig. 9). Певні кроки в цьому вже зроблено: попередня публікація ольвійських фіміатеріїв (Shevchenko 2015) дала змогу дослідникам знайти близькі аналогії там, де раніше такі теракоти не були відомі (Шевченко А. 2016, с. 37–38, № 128–132, табл. XXVI; D'Alfonso, Gorgini, Mora 2016, p. 604–605; Минчев 2018).

На питання, кого зображають погруддя-фіміатерії зразка, що розглядається, допомагає відповіді символіка вінків на головах. Спущена на лоб стрічка, що обвиває плоди і закінчується широкими пасмами на плечах, є ні чим іншим, як діонісійською мітрою. Сам вінок у нашому випадку — показник і для атрибуції, і для датування. Перевитий на маківці, з рядами трикутних листків з боків, він відповідає сформованій традиції зображення діонісійських персонажів елліністичного періоду. Трикутним у теракоті зображали листя плюща, яке зазвичай поєднували з круглими плодами, що в літературі називають ягодами, фруктами або плодами плюща (Burr Thompson 1963в, p. 44). Такі пишні вінки на теракотах з'являються в IV ст. до н. е. і поширюються по всій Греції, особливо в Афінах, Александрії. У II ст. до н. е. — в малоазійських Прієні, Тарсосі, Трої, де вінок більшає і складається з більшої кількості листя. Деякі з важких вінків, ліпних або виготовлених у формі, доживають до I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Там само, p. 44, 45; Leuenaag-Plaisier, 1979, № 470–509; Jeammet, 2010, № 117). Пе-

⁵ У цьому вдалося переконатися *de visu*. Висловлюю вдячність куратору Департаменту Греції та Риму Пітеру Гітсу за сприяння в роботі з матеріалами у фондах Британського музею.

Рис. 6. Фрагментоване погруддя-фіміатерій, кат. № 1, НМІУ, зворот і вигляд знизу

Fig. 6. Fragmented bust thymiaterion, cat. No. 1, NMUH, back and from the bottom.

ред тим листя розташовували за вухами, а над лобом викладали маленькі плоди. Датування такої форми вінків (Burr Thompson 1963а, pl. 72, nr. 7; 1963б, pl. 83, nr. 18, 20; 1963в, p. 44–45) дослідники використовують і досі. Зокрема, надзвичайно близькі до ольвійського вінки прикрашають голови від жіночих фігурок зі Смірни, що зберігається в Британському музеї (Burn, Higgins 2001, pl. 61, 2332, p. 136), та з Аміса, що зберігається в Луврі (Mollard Besque 1972, nr. D487, pl. 106а; Summerer 1999, Taf. 57, K 16). Вінок зі Смірни відрізняють лише технічні деталі: листя з боків — виліплене вручну, виступи на коримбах — більш об'ємні. Автори датують зображення I ст. до н. е. Вінок з Аміса виготовлений окремо, коримби і листя виліплені вручну, але техніка оздоблення дрібними вдавленнями на вінку — та сама. Вінки цієї форми від часу появи в ранньоелліністичний період, стають до II–I ст. до н. е. дедалі товстіші та грубіші у виконанні. Ольвійські діонісійські погруддя-фіміатерії, знайдені на ділянці НГС, П. Більде, за контекстом знахідок, датувала часом незадовго до 140 р. до н. е. Особливості техніки виготовлення і зображення вінка

Рис. 7. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 2, НФ ІА НАНУ
 Fig. 7. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 2, SR ІА NASU

на серії подібних погрудь узгоджуються з цим датуванням і дозволяють віднести їх до першої половини II ст. до н. е.

Характерні округлі виступи над лобом діонісійських персонажів у науковій літературі заведено називати коримбами. «Коримб» — це ботанічний термін, що українською позначає «суцвіття щитком». Саме так, округлим щитком, розташовані цвіт і плоди плюща. За міфом, плющ з'явився, коли народився Діоніс, аби захистити його від світла, що вбило його матір, Семелу. Плющ згадується в роботі М. Ван ден Берг, присвяченій наркотичним рослинам в античності, де вказано, що античні автори, описуючи галюциногенний і токсичний дурман, описували фактично плоди плюща: по 10—12 ягід у суцвітті, чорного кольору і круглої форми (Van Den Berg 2008, р. 105). Саме такими зображуються виступи над лобом у персонажів серійних ольвійських фіміатеріїв (рис. 1; 2; 7; 8). Тож є достатньо підстав називати їх гронами плодів плюща. Точно так само передано плющові плоди над лобом масок бородатого сатира і менади, наприклад, на бронзових ритуальних посудинах III ст. до н. е. (The Metropolitan... 2000, no. 60, р. 80—81). На фіміатеріях, де вінок показаний ліпними деталями (рис. 3; 4), плоди, розташовані по два над лобом, мають кулясту форму, без деталізації окремих ягід.

Листя плюща, розташовані по три з кожної сторони, і його округлі плоди — таке оформлення вінка діонісійських персонажів залишалося традиційним протягом усього елліністичного періоду. З таким вінком зображали Діоніса (Zoltán 1930, р. 63, 70, 89⁶; Leyenaar-Plaisier 1979, № 470—509; Nauch... 1996, S. 134, № 162), силенів (Törperwein 1976, № 392, 397) і Афродіту-Аріадну (Mollard-Besques 1963,

pl. 197e; Leyenaar-Plaisier 1979, р. 162, fig. 61, № 368, 819; Schmidt 1994, Taf. 69g, № 372; Jeammet 2010, № 82), зокрема, у вигляді погруддя (Winter 1903, р. 253, 5), рідше — Еротів (Mollard-Besques 1963, р. 160, pl. 194, g, h; Jeammet 2010, № 121).

Щоб надати персонажам «діонісійського забарвлення», ліпні вінки з листя і плодів плюща додавали навіть до традиційних фігурок жінок стоячи «танагрського» типу як на, власне, виробих з Танагри, так і на їхніх імітаціях з Греції, Італії, Малої Азії, Західного та Північного Причорномор'я (Белов 1930, с. 225, № 13, рис. 8; Breitenstein 1941, № 747, pl. 89; Burr Thompson 1963в, № 208, 260—262, 272; Mollard-Besques 1972, pl. 106: a, c, № D486, D487; Канаракі 1969, № 138, с. 113; Vaforoulou-Richardson 1981, № 36 a; 1991, № 50, р. 45; Summerer 1999, Taf. 57, K16; Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, ΠΙΝ. 31, № 114, 133; Шевченко, Котенко 2019, с. 24—25, рис. 2). Деяким з них прикріплювали до рук також окремо виготовлені тімпани (Jeammet 2010, № 117).

Персонажами погрудь-фіміатеріїв постають і представники чоловічої статі з фіасу Діоніса (Bedello Tata 1990, tav. VIII: 4), зокрема фіміатеріїв, знайдених у Причорномор'ї (Bald Romano 1995, № 35, pl. 11; Минчев 2018). Іноді у формі погруддя з чашею-фіміатерієм на голові постає сам Діоніс (Bedello Tata 1990, tav. IX; Summerer 1999, Taf. 19).

Фіміатерій з Гермонаси (рис. 5) — ще одне підтвердження трактування образів у ліпних вінках з листя і плодів як атрибуту учасників культу Діоніса. Якщо 1992 р. ця теракота була інтерпретована як Деметра (Финогенова 1992, с. 264—266), то 2002 р. вже «можливо Деметра» з інтерпретацією чаші на голові вже не як кошика, а як фіміатерія (Коровина 2002, с. 115). Закинута назад голова жінки нагадує традицій-

⁶ Помилково інтерпретовано як зображення Аполлона.

ний в античному мистецтві спосіб зображати одержимість нестримним танцем, вакхічними культами. Так зображали вакханок на мармурових рельєфах, у вазописі (The Metropolitan... 2000, no. 79, 80, p. 109, 110; Laisné 1995, p. 141). Одягнена в плющовий вінок, із закинутою назад головою в позі діонісійської одержимості, могла бути представлена богиня або напівбожественна учасниця фіаса.

З Діонісом у міфах була пов'язана Афродіта. У вазописі вона з'являється в діонісійських сценах з 560-х рр. до н. е., саме з того часу, коли Діоніс вперше отримує свої канонічні атрибути — плющовий вінок і посуд для пиття. Причину появи Афродіти в культурі Діоніса найпростіше вбачати у близькості вина і любові (Carpenter 1986, p. 124—125). Хоча більше аргументів знаходить думка про близькість цих культів через хтонічний аспект (Smith 1976, p. 33) і зв'язок з містеріями, надіями на краще життя душі після смерті (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, p. 287). Вона, зокрема, базується на дослідженнях поховань заможних молодих жінок зі свідченнями про посвяту в діонісійські містерії. Зі стефаною і над нею плющовим вінком зображено Афродіту з еротом на плечі з Верої (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, Πίv. 74, № 266). На ще одній аналогічній фігурці Афродіту зображено з діонісійськими коримбами, на серії аналогічних — з маскою Сатира в руці (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, Πίv. 69—71, № 259, 262). Ці теракоти датуються серединою II ст. до н. е., тим самим періодом, що й ольвійські погруддя. У святилищах, де вшановували Діоніса, нерідко знаходять фігурки із зображеннями Афродіти та її супутниць, Матері богів або Αττίσα (Jarr, Schwarzer 2015, Nos. 24, 25, 28, 29, 39, 43, 46). Таким чином, важливим у зв'язку персонажів погрудь-феміатеріїв міг бути хтонічний бік культів.

Утім, стверджувати, що саме Афродіту зображено у вигляді погруддя, немає підстав. Було достатньо інших жіночих персонажів, пов'язаних з Діонісом. Це і смертні Семела й Аріадна, і напівбожественні німфи та менади. Найраніші сцени з Діонісом на чорнофігурних розписах представляють жінок другорядними персонажами. Зважаючи на те, що їх зображено по кілька разом, до того ж, спочатку виключно у супроводі сатирів, їх аргументовано вважають німфами чи менадами (Carpenter 1986, p. 76—82). У контексті інтерпретації ольвійських погрудних зображень, слід звернути увагу на атрибути й особливості їхніх зображень. Вазописці VI ст. до н. е. зображали учасниць фіасу з довгим

Рис. 8. Фрагмент погруддя-феміатерія, кат. № 3, НІАЗ «Ольвія»

Fig. 8. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 3, NHAP “Olbia”

волоссям, у хітонах, деяких — у пеплосах, рідко — із сережками. Лише з часів червонофігурного вазопису менади отримують атрибут — тирс. «Канонічний» для учасників цього культу вінок у цей період — лише на голові самого Діоніса (Carpenter 1986, p. 76, 124—125).

Менади — невід'ємна частина діонісійського культу. Назва «менада» на простішому рівні означала «божевільна жінка». Вона більш відповідала зображенням жінок, що разом із міфологічними істотами чоловічої статі провадили нестримну діонісійську обрядовість: процесії, танці, гру на музичних інструментах, розтерзання тварин тощо. Тоді як «німфа» розумілось як назва божественної істоти. Саме німфи приймають малого Діоніса з рук Гермеса на зображеннях вазопису з часів V ст. до н. е. (докл. див.: Carpenter 1997, p. 52—55). Німфи піклувались про маленького Діоніса, коли він перебував у Ніці (Apollod. III 4.3; Ap. Rhod. IV 1113), переходячи його від гніву Гери. Переодягнений у дівчину, молодий бог був схований у палаці басилевса, а саме, в його жіночій частині (Eur. Vascch., 99—102; Hymn. Orph., XLV.6). Менади, безумні жінки, супроводжували Діоніса в його подальших мандрах, коли він затверджував свій культ у різних частинах світу (Ov. Met., III.714; докл. див.: Глушак 2011, с. 101).

Назви жіночих персонажів діонісійського культу в багатьох випадках були взаємозамінні. Про це свідчать підписи зображень на роз-

Рис. 9. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 4, НФ ІА НАНУ

Fig. 9. Bust thymiatēria fragment, cat. No. 4, SR IA NASU

Рис. 10. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 5, НФ ІА НАНУ

Fig. 10. Bust thymiatēria fragment, cat. No. 5, SR IA NASU

писах цього часу. Так само змінювалися їхні імена. Іно, Діоне, Менас, Хорея, Фалея в літературних джерелах та в образотворчому мистецтві з'являються і серед німф, і серед муз, і серед харитій та нерейд (Carpenter 1997, р. 59—61). Зображені німфи в хітонах і гіматіях, можуть тримати скіфос, тирс, можуть грати на сопілці, лірі, бити в тімпан.

Серед цих підписів біля типових зображень німф трапляється і «Аріадна» (Carpenter 1997, р. 58). Так само зненацька, на місці Афродіти, Аріадна з'являється в чорнофігурному вазописі кінця VI ст. до н. е. (Carpenter 1986, р. 126; 1997, р. 62). В елліністичний період, яким датуються і розглядувані фіміатерії, Аріадна в образотворчому мистецтві постає паредрою Діоніса. Хоча в той же час, у такий самий спосіб зображено жінку, з підписаним іменем «Еріоне» на золотому ритоні з Панагорського скарбу (Панагорського... б/р, с. 16—17).

Існувало кілька версій міфу про Аріадну (Carpenter 1997, р. 64—66; Кереньи 2007, с. 76—81). Одна з них виявилася панівною, і

починаючи з другої чверті V ст. до н. е., Аріадну зображують в парі з Діонісом, у супроводі весільних атрибутів, еротів. Найчастіше вона сидить на кліне біля Діоніса в момент його бенкету (Carpenter 1997, р. 65). Та в той самий час, мати Діоніса Семела також зображується з ним у парі, хоч була вбита до його народження (Carpenter 1997, р. 63). В Ольвії є епіграфічні свідчення другої половини II ст. до н. е. про статую Семели та Діоніса (Книпович, Леви 1968, № 170). Тоді як спільне зображення Діоніса та Аріадни на пізньоелліністичному рельєфному кубку, імпортному й одиничному (Русяєва 1979, с. 87), не може виступати свідченням поширеності культу Аріадни саме в Ольвії, як і не є епіграфічно підтвердженим як зображення саме Аріадни.

Образ Семели близький до Аріадни, зважаючи на те, що за одним з міфів, остання померла під час пологів (Plut. 20.3—5). Мотив пологів наближає функції Аріадни до Іліфії. Принаймні на Кіпрі, де культ Аріадни розвинувся найповніше, існували обряди з імітуванням пологів (Cueva 1996). В образі Аріадни помітним є також зв'язок з Афродітою, її іноді навіть називають Афродітою-Аріадною, а зображення цих богинь нерідко нічим не відрізняються між собою (Кереньи 2007, с. 81).

Вінок, який дала Афродіта Діонісові для подарунку нареченій Аріадні, був одним з основних атрибутів обожествленої смертної. У вазописі він якщо й зображувався, то в її руці або як діадема на її голові (Carpenter 1997, р. 65; Кереньи 2007, с. 233; Глушек 2011, рис. 2, 5). Тобто вінок був важливим атрибутом зображення Аріадни. На деяких сценах вона торкається до нього рукою (Carpenter 1997, р. 65). На погруддях-фіміатеріях вінок — єдиний атрибут персонажа. Він — великий, є акцентом образу, однак він нічим не вказує на те, що перед нами Аріадна. Великі розміри вінка — данина традиції цього періоду античного мистецтва. Аріадна у вазописі зображена в невеличкому делікатному вінку-діадемі. З IV ст. до н. е. Аріадна — це, перш за все, супутниця Діоніса, а не окремий

Рис. 11. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 6, НФ ІА НАНУ
 Fig. 11. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 6, SR IA NASU

персонаж. До того ж, найчастіше вона напівоголена, без будь-яких атрибутів (Carpenter 1997, р. 65; Глушек 2011, с. 101). Маючи на увазі ці міркування, трактувати зображення на ольвійських погруддях як Аріадну стає не зовсім правомірно. Фіміатерії зображують відокремленого персонажа. Невідомо, чи це була Аріадна, чи Семела, а можливо й Бастилина, дружина афінського Бастилевса, яка щороку на Анфестеріях «одружувалася» з Діонісом на агорі.

Також слід мати на увазі, що в жіночому образі нерідко зображали самого Діоніса. Підставою цього був міф про його переховування в жіночій частині будинку, про який вже згадувалося (Eur. Bacch., 99–102; Нумн. Орф., XLV.6). В Італії, де вшановували трансгендерне божество Міса, багато в чому близьке до Діоніса-Вакха в його містеріальному культі, сам Діоніс теж у зображеннях на апулійському вазописі набув жіночих рис (Smith 1976, р. 6, 57). Жіночність мала прояв не лише в одязі, а й у самому образі: у вазописі він постає манірним, з ознаками жіночої фігури, нерідко подає суто жіночі весільні речі спорядженій до потойбічного шлюбу нареченій (Smith 1976, р. 68; Глушек 2011, с. 102). Тож цілком можливо, що ольвійські погруддя зображують самого молодого Діоніса. Цю жіночність висміював Аристотель в «Жабах» (аналіз див.: Smith 1976, р. 57; Carpenter 1997, р. 63).

Таким чином, найпевніше буде називати персонажа розглянутих погрудь-фіміатеріїв учасником фіаса Діоніса. Адже ми не знаємо, чи перед нами німфа, чи Аріадна, Семела та ін., чи сам Діоніс.

Рис. 12. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 7, НФ ІА НАНУ
 Fig. 12. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 7 SR IA NASU

Культ Діоніса в Ольвії мав своє давнє коріння і специфічні риси (Русяєва 1979, с. 72–91; 2005, с. 392–398). Йдеться про зображення на монетах поліса лише атрибутів, а не самого бога, і про два засвідчені епіграфічними даними місяці в календарі, названі на честь Діоніса, і про написи орфічного характеру. Дослідники вбачають яскраві хтонічні риси в культі Діоніса в Ольвії (Русяєва, 1979, с. 97–98 з літ.). Є зображення Діоніса і серед теракот, і привізна теракотова форма для виготовлення світильників зі щитком у вигляді голови борода-

Рис. 13. Деталь погруддя-фіміатерія з ліпними елементами, кат. № 8, НМІУ

Fig. 13. Detail of a bust thymiaterion with handmade elements, cat. No. 8, NMUH

того Діоніса⁷. Якщо ж окреслити коло свідчень культу Діоніса періоду, коли використовувалися погруддя-фіміатерії розглядуваного зразка, то найцікавішими і найпоширенішими є свинцеві букранії та лабриси, теракотові бики та вотивні олтарики, на одній з чотирьох сторін яких — зображення Діоніса з менадою і силеном (Русяєва 1979, с. 86—90). Зображення бика могло використовуватися як символ жертвоприношення, адже бик вважався найкращою жертвовною твариною. На відміну від глиняних биків, які могли стосуватися не лише культу Діоніса, букранії чітко виявляють свій зв'язок з культом цього бога гірляндами з виноградних грон, плющового і виноградного листа. Усі ці пам'ятки складають контекст, в якому слід розглядати погруддя-фіміатерії з діонісійським персонажем.

⁷ Донедавна вона інтерпретувалася як форма для виготовлення теракот (Русяєва 2005, рис. 1 на с. 398). Однак, у процесі підготовки каталогу теракот з розкопок Л. М. Славіна виникло припущення, що ця форма могла використовуватися для виготовлення світильників. У новій публікації знайдено її відповідники у грецькому світі (Шейко 2019, с. 121, рис. 1: 2).

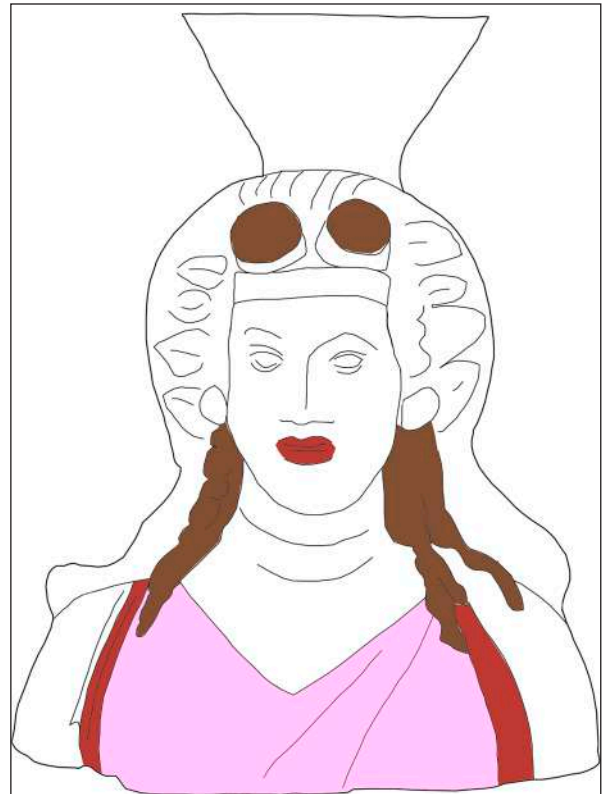

Рис. 14. Графічна реконструкція серійно виготовлених погрудь-фіміатеріїв

Fig. 14. Graphic reconstruction of serially produced bust thymiateria

Характер культів, у яких використовували погруддя-фіміатерії, можна простежити за місцем їх знахідок. Більшість фрагментів цих теракот походять із розкопок жител. В Ольвії їх часто знайдено з іншими теракотовими фігурками, рельєфним посудом, у двох випадках — зі світильником. Персонажами теракот, які супроводжували ці фіміатерії, є образи, пов'язані з культом Діоніса або Матері богів. Та й самі ольвійські фіміатерії зображали ті самі божества. Хоча б приблизний контекст знахідок, який можна відновити за польовою документацією, дозволяє припускати, що в цих житлах проводилися культу в межах ойкоса, тобто існували місця відправлення культів у родинному колі, які можна вважати домашніми святилищами.

У науковій літературі найбільшої уваги надається кільком найяскравішим домашнім святилищам, багатим на знахідки теракот, олтарів, цікавих архітектурних форм тощо (Русяєва 2005, с. 178—190; Krapivina 2010). У той же час, практично в кожному будинку розкопками виявлено хоча б якусь знахідку культового значення. Навіть домашнє вогнище слугувало місцем жертвоприношень, а невеликий

закуток міг використовуватися для складання культового реманенту. Все життя людини в традиційному суспільстві було насичене релігією. Культурні дії у період античності відбувалися і на рівні громадянської общини, і на рівні релігійних об'єднань, і в колі сім'ї.

Найчастіше важко встановити, чи певне зображення божества в теракоті, на ювелірному виробі, посуді використовувалося в культурі, чи слугувало прикрасою, ознакою статусної речі. Робити висновок про наявність у будинку святилища, де боги вшановувалися в родинному колі, дозволяє не одна така знахідка, а їх комплекс. Більш надійним маркером наявності родинного святилища є виявлення олтаря або фіміатерія. На відміну від вогнища, використання у культових діях було їхнім єдиним призначенням. І на відміну від статуеток та утилітарних речей, олтарі та фіміатерії не розглядають окремо від релігійного життя їхніх власників, тобто не піддають сумніву їхнє культове призначення.

Як і олтарі, фіміатерії не завжди використовувалися для спалювання пожертв і пахоців. Принесення пожертв могло виглядати як покладення плодів чи зернят, наливання чи кроплення цінною рідиною (кров'ю, олією, вином, пахощами). Особливо це стосувалося олтарів, розташованих усередині приміщень. До того ж, сам олтар невеликих розмірів або фіміатерій міг бути принесеним у дарунок божеству, тобто стати вотивом. В Ольвії, Херсонесі та інших містах Причорномор'я в елліністичний період набули значного поширення однотипні теракотові олтаріки, знайдені на ділянках громадських святилищ і в ойкосах. Так само й ольвійські теракоти-фіміатерії, що також серійно виготовлялися і також у цей час, зафіксовані як в житлах, так і на теменосі.

Відомо кілька випадків, коли погруддя-фіміатерії знайдено в одному або сусідніх приміщеннях. Наприклад, розкопками на ділянці И в одному будинку знайдено три фіміатерії, один з яких зображав учасницю фіаса Діоніса (рис. 2: а), ще один — Афродіту з еротами на плечах, представленими вже у вигляді голів на фоні пальмет, і останній — богиню без атрибутів зі стефаною на голові (Худяк 1940 № 7, 9, 11, с. 89—92; Шевченко 2019, с. 37—38, рис. 2б; 2020). На ділянці біля агори знайдено вінок з ліпними деталями від зображення Діоніса або члена його фіаса (О-49/127), разом з фіміатерієм, що зображає жінку в ліпній стефані та кулястих прикрасах (О-49/128), які, можливо, були елементами вінка з глиняних деталей (Шевченко 2018).

Майже повністю вцілілі погруддя, які зараз експонуються в Археологічному музеї та в НІАЗ «Ольвія» (рис. 1: б; 2: б), виявлені на ділянці Е2, у сусідніх приміщеннях великої стої. У звіті розкопок 1959 р. (Леви, Карасев 1959, л. 49) також згадується фрагмент іншого аналогічного погруддя, очевидно, від фіміатерія із зображенням Афродіти з еротами (Шевченко 2020). Фрагменти кожного з археологічно цілих фіміатеріїв знайдено в різних частинах приміщення, на різних рівнях, фрагмент третьої аналогічної півфігури — в одній з вибірок стін. Виявлення тих самих теракотів в одній будівлі видалось не випадковим авторам розкопок, а таке розташування фрагментів двох теракотів вони пов'язували з їх руйнуванням одночасно з раптовим знищенням будівлі (Леви, Карасев 1959, л. 50). Цей контекст тим більше цікавий, адже зображає одночасне використання двох фіміатеріїв у сусідніх приміщеннях, третій, від якого вцілів фрагмент, міг вийти з ладу до моменту їх придбання. Тож ритуали, пов'язані з цими теракотами, відбувалися тривалий час, до того ж, одночасно в кількох приміщеннях.

Інтерпретувати ці статуетки можна як ритуальні знаряддя, що використовувалися в різних контекстах (святилище, дім, поховання) з різними значеннями (культу різних богів) (Cantone 2015, р. 108—109). Ціла серія однотипних теракотів із зображенням персонажа культу Діоніса, знайдених на житлових ділянках Ольвії та на ділянці теменоса, яскраво ілюструє ритуальний бік релігійного життя мешканців поліса II ст. до н. е. У цей час культ Діоніса проводився із залученням мініатюрних глиняних олтаріків, свинцевих вотивів у вигляді букраніїв та лабрисів. Культова скульптура Діоніса та його матері Семели засвідчена в полісі дещо пізніше, у другій половині II ст. до н. е., однак вона могла існувати і раніше. Таким чином, погруддя-фіміатерії зразка першої половини II ст. до н. е. посідають важливе місце у сфері вшанування Діоніса в Ольвії елліністичного періоду.

Каталог

Фіміатерії з вінками, показаними у формі

1. Фрагментоване погруддя-фіміатерій (О-36/603). Національний музей історії України (рис. 2: а; б).

Знайдено на ділянці И, у великій північній будівлі. Висота 13,2 см, ширина 14,8 см, висота рельєфу 6,9 см.

Глина коричнева, в окремих місцях перепалена до сірого, з домішками кварцу, незначними — дрібною слюди. На поверхні залишки густої білої обмазки, червоної та коричневої фарби.

Теракота вціліла майже повністю, оббита чаша фіміатерія, нижня частина звороту, бічні сторони, що зараз доповнені гіпсом. Через те змінено оригінальні обриси погруддя — кінці мітри (стрічки) не виступають над плечима богині, як на усіх аналогічних фігурках. Теракота виготовлялася у формі, була порожня всередині, зворот не пророблявся в деталях. На звороті зроблено видовжений вертикально технічний отвір завширшки 2,6 см. Його доповнення гіпсом також викликає сумніви. Зважаючи на аналогії, нижній край технічного отвору міг бути розташований нижче. Нижній край не вирівнювався, не притискався до горизонтальної поверхні і не зрізався. Внаслідок цього він має нерівний край, його товщина до 1,1 см. Готова фігурка була вкрита густим шаром білої обмазки, зокрема й на ділянці звороту. Поверх обмазки наносилися розписи фарбою. Залишилися сліди червоної фарби на губах та коричневої — на волоссі. Від чаші фіміатерія вціліла лише загострена ніжка, міцно приєднана до основи фігурки. Її можна побачити, якщо оглянути теракоту знизу (рис. 6).

Опублікована: Худяк 1940, с. 89—90, № 7, рис. 67.

2. Фрагмент погруддя-фіміатерія: лоб і маківка з коримбами (О-48/2079). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 7).

Розкопки Л. М. Славина 1948 р. Ділянка І, північно-східна частина верхнього міста, західна частина, шт. 10, зольно-глинистий ґрунт, глибина 1,75 м. Знайдена разом із фрагментами ліпного і червоноглиняного посуду; там само, на кв. 352, рівень 8—9 шт. — фрагмент теракоти із зображенням Матері богів: нога на підніжжі трону (О-48/2119) (Славин 1949).

Висота 6,5 см, ширина 6,9 см.

Глина бежева, з дрібними вкрапленнями слюди і вапняку.

Фігурка була порожня всередині. Внизу зображення оббите на рівні брівних дуг, вгорі головний убір вцілів до половини. Права частина вінка краще збереглася, ніж ліва, оббита на рівні скроні. Зображення чітке, хоча більшість деталей допрацьована після виготовлення у формі. А саме, тонким округлим на кінці інструментом зроблено невеликі заглиблення на зачісці та вінку. На вінку також витиснені паралельні смуги, аби показати, що він прикрашений закрученими стрічками. Виготовлена вручну чаша була приєднана до основи статуетки чітко по центру, а місця з'єднань акуратно заглажені.

Таким чином, голову богині прикрашала широка мітра (стрічка) над лобом, підв'язана ззаду, на голові — коримби площі, вінок обвитий стрічками. Коримби зображено з деталізованими плодами. Вони мають кулясту форму з вдвленими дрібними кружечками. Та сама техніка використовувалася у зображенні плодів площі на фігурках Діоніса з Аттики та Фів (Breitenstein 1941, pl. 36, № 305, р. 34). Там його головний убір прикрашено орнаментом з гілок із листям і трьома симетрично розташованими плодами, що за способом передачі точно повторюють коримби на ольвійських зображеннях.

3. Фрагмент голови від погруддя-фіміатерія (О-2006/НГС/428+429). НІАЗ «Ольвія» (рис. 8).

Розкопки Н. О. Лейпунської 2006 р. Нижнє місто, південна прирізка, кв. 315, 335, східна частина, глибина 1,60—1,75 м. Знайдено разом з фрагментами чорно-

лакового посуду, рельєфних чаш, глиняними виробами (Лейпунская, Каряка, Диатроптов 2006).

Висота 6,2 см, ширина 6,5 см, глибина 5,5 см.

Глина перепалена до сірого, на поверхні — чорного, кольору, з незначними домішками кварцу, дрібної слюди. На поверхні лицьової частини і всередині чаші є сліди білої обмазки, на коримбах — коричневої фарби.

Зберігалася у двох фрагментах з різними інвентарними номерами, їх вдалося з'єднати. Вціліла верхня частина голови і обличчя, вінця чаші оббиті. Теракота виготовлена у формі, чаша виліплена окремо, вмонтована гострим шипом у маківку голови фігурки, шви з'єднання старанно заглажені. На звороті частково вцілів край технічного отвору.

Зображено богиню з широким вінком і коримбами над лобом. Деталей вінка не видно, за аналогіями, в ньому було плющове листя. Коримби були пофарбовані в коричневий, чаша зсередини — промазана густим шаром білої обмазки. Сліди кіптяви вкривають весь фрагмент, оскільки теракота перебувала у вогні, тож рано робити висновки, що на чаші спалювався фіміатерія. Найімовірніше, вона використовувалася подібно до більшості ольвійських бюстів-фіміатерій, лише для поміщення ароматичних олій у чашу. Рельєф дещо втратив чіткість через спрацьованість форми, особливо це видно на зображенні очей: повіки ледь помітні.

4. Фрагмент півфігури-фіміатерія: ліва частина бюсту (О-67/631). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 9).

Розкопки Л. М. Славина 1967 р. Ділянка Е7, кв. 615 (будинок № 14), південно-східна частина західної прирізки, глибина 2,3—2,5 м (Славин 1967).

Висота 5,6 см, ширина 6,9 см.

Глина цеглового кольору, з домішками вапняку, дрібними — слюди. Поверхня вкрита білою обмазкою, сліди фарби темно-рожевого кольору на хітоні та червоного — широкою смугою на стрічці і нижче під нею.

Теракота оббита з трьох сторін, вціліли ліва частина грудей і плече, нижній край півфігури. Особливості зображення зачіски (збереглися нижні кінці двох пасом волосся, що спускаються на плечі) і одягу (подвійні складки внутрішнього краю хітона і широка стрічка на зовнішньому краю) точно повторюють повністю вцілілі фігурки з коримбами (рис. 1, 2).

5. Фрагмент півфігури-фіміатерія: праве плече (О-60/357). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 10).

Розкопки Л. М. Славина 1960 р. Ділянка Е7, кв. 537с, глибина 1,50—1,95 м. Знайдено разом з фрагментом теракоти (актор сидячи на олтарі О-60/356), голови від кам'яної скульптури, монетами-дельфінами, фрагментами рельєфних чаш, чорнолакової кераміки, лутерій і ойнохої (Славин 1960).

Висота 6,8 см, ширина 2,9 см, глибина профілю 3,8 см. Склеєний з двох фрагментів.

Глина місцева, темно-рожева, з домішками піску, дрібною слюдою.

Вціліло зображення плеча, подвійних складок краю безрукавного хітона, край пасма волосся, що спадає на плечі і край широкої стрічки вінка на голові. Усі ці деталі зображення вказують на те, що фрагмент належав півфігурі аналогічній повністю вцілілим фіміатеріям у вигляді богині з коримбами.

На відміну від серійних погрудь-фіміатерій у стефанах (Шевченко 2018), деталі одягу тут передані

м'якше. Богиня також у безрукавному хітоні, зчепленому круглими брошами-фібулами, але його краї і складки набагато пластичніші, детальніше пророблені. Тоді як одяг на фіміатеріях із зображенням жінки в стефані, як і на повністю вцілілій півфігурі (Русяєва 1979, рис. 32), показаний більш схематично, краї зроблені грубими валиками, а драпіровки майже паралельними ровиками.

6. Фрагмент півфігури-фіміатерія: праве плече (О-57/856). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 11).

Знайдена розкопками Л. М. Славіна 1957 р. на ділянці Е6, на північ від вулиці, на глибині 1,0—1,3 м, разом із червоноглиняним посудом (Славин 1957). Зберігається в НІАЗ «Ольвія».

Висота 6,5 см, ширина 4,2 см, глибина 4,3 см.

Глина світло-коричнева, на зламі темно-оранжева, з грубими домішками чорного і білого кольорів, незначними — слюди.

Вціліло зображення правого плеча богині зі стрічками, що спускаються вздовж руки, а також широкими кінцями мітри на плечі. Теракота виготовлена у формі, зворот майже плоский, загладжувався інструментом, як і внутрішня сторона. Також по сирій глині тим самим інструментом була вкорочена мітра на плечі, утворився майже трикутний зріз.

7. Фрагмент погруддя-фіміатерія із зображенням учасниці культу Діоніса (О-71/2346). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 12).

Розкопки О. М. Карасьова, О. І. Леві на Східному Теменосі 1971 р. У звіті не згадується (Леві 1971), відповідна польова документація відсутня.

Висота 6,0 см, ширина 2,7 см, глибина рельєфу 3,0 см.

Глина світло-коричнева, з домішками кварцу, дрібною слюди.

Зберігся правий нижній край півфігури. На одній стороні сліди клею від реставрації. Теракота виготовлена у формі, зворот непропрацьований. Нижній край зрізаний для встановлення теракоти на горизонтальну поверхню. Збереглося зображення плеча богині, на якому звивається пасмо волосся, частини великого округлого вінка і кулястої сережки. Всі деталі точно повторюють серійно виготовлені ольвійські зображення діонісійського персонажа у формі погруддя-фіміатерія.

Фіміатерії з ліпними вінками.

8. Фрагментоване погруддя-фіміатерій з ліпним вінком і коримбами (О-36/167), НМІУ (рис. 3, 13).

Розкопки Л. М. Славіна 1936 р. на ділянці І, кв. 117, верхня тераса, в північно-західному куті на підлозі приміщення а.

Висота 15,9 см, ширина 7,4 см, висота рельєфу 9,1 см.

Глина пориста, відшаровується, з домішками дрібного вапняку. На поверхні незначні сліди білої обмазки.

Вціліла частина лицьової сторони теракоти із зображенням обличчя і верхньої ділянки з фрагментованою чашею фіміатерія. Теракота виготовлена у формі. Зовнішня сторона чаші — у формі з обрисами квітки. Глибина чаші до 4,5 см, діаметр 6,0 см. Пелюстки на чаші подібні до орнаментів на рельєфних так званих «мегарських» чашах. Чаша фіміатерія приєднувалася окремо, стик загладжувався. Також окремо приєдну-

валися ліпні деталі у вигляді вінка і листків (рис. 13). Вінок тонкий, округлий, прикрашений рядком вдвлених ямок. Над лобом наліплені кулясті коримби, на вухах — пласкі диски сережок, на скронях — листя. Листки оббиті. Вони мали видовжену форму. Три листки облані до половини, четвертий — наліплений поверх центрального — зберігся повністю. Також після виготовлення у формі округлим предметом було зроблено втиснені дуги навколо носа, а тонкими заглибленнями — виділено ніздрі. Зображення належить до найраніших серед погрудь-фіміатерій. Обличчя видовжене, лоб трикутний і високий, повіки гармонійно, не надто виділено, виглядають на обличчі, пластично пророблені губи далеко розташовані від носа. Щоки неповні, коси пророблені найдрібнішими хвилями, розділені на глибокий проділ. Все це свідчить про ранню дату фігурки — першу половину III ст. до н. е. Серед елліністичних погрудь-фіміатерій з Ольвії ця теракота також найбільша за розмірами (висота обличчя 7,5 см).

Опублікована: Худяк 1940, с. 89, № 6, рис. 66.

9. Голова погруддя-фіміатерія з ліпним листям (О-56/2525+2738+3037). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 4).

Розкопки О. М. Карасьова, О. І. Леві 1956 р. на ділянці Е3, глибина 5,8—8,0 м. Знайдена в контексті ботроса, разом із фрагментами теракот О-56/2155—3288, глиняними важками, пряслицями, кружками, хлібцями, намистинами, ручкою від бронзового дзеркала з головою лося, присвятами на мармурових плитах, зокрема Аполлону Дельфінію, фрагментом мушлі зі слідами рум'ян, черепом бика з просвердленими отворами, ще трьома рогами тощо (Леві, Карасев 1956).

Висота 7,3 см, ширина 5,5 см, глибина рельєфу 5,3 см.

Глина перепалена до сірого кольору, з домішками кварцу.

Три фрагменти, що зберігалися з різними інвентарними номерами вдалося відібрати серед численних уламків теракот і з'єднати. Фрагмент містить зображення звороту голови і лівої верхньої частини обличчя, чаша фіміатерія оббита на середині ніжки. Теракота виготовлена у формі, зворот — вручну. Голова отримала неприродну форму, оскільки більш округла і має більший виступ в нижній частині, а не у верхній. Стик лицьової і тильної частини проходить по рівню зображенням стефани. Після виготовлення у формі стефану підправляли, надали їй загостреної форми. До основного зображення доліплювалися виготовлені від руки деталі. Вцілів фрагмент однієї з них: листок, приєднаний на стефані над лівою скронею. Сліди від оббитих інших деталей залишилися на рівні правої частини обличчя: над скронею, симетрично до вцілілого листка, і два нижче. По сирій глині було зроблено отвір на маківці, в який встановлено чашу фіміатерія. Ніжка чаші на 1,5 см виступає вглиб теракоти. На зовнішній поверхні місце з'єднання заглажено і вирівняно.

За розмірами і формою фіміатерій близький до знайдених у тому ж ботросі погрудь богині без атрибутів і проробки одягу (Шевченко 2020). На відміну від аналогій, лише тут за допомогою ліпних деталей зображенню богині в стефані надано нового забарвлення. У вінку з листя, розташованого по три з кожного боку, вона набуває образу учасниці діонісійського фіа-

са. Саме в такий спосіб зображали вінки з площевого листа. Виступ біля лівої скроні на теракоті надто фрагментарний, щоб інтерпретувати його як плоди плюща у вінку. Та разом з тим, він надто виразний, щоб вбачати в ньому пасма волосся у зачісці, зважаючи на аналогічні зображення. Від обличчя вціліла частина високого лоба, лівого ока. За аналогіями, а також за технікою виготовлення, можна датувати II ст. до н. е.

* * *

Пропонується графічна реконструкція серійно виготовлених погрудь-фіміатеріїв. Вона базується на публікованих теракотах і їхніх фрагментах. Показано розфарбовані деталі, колір яких відомий за вцілілими залишками фарби на фрагментах різних зразків цієї серії (рис. 14).

- Белов, Г. Д. 1930. Терракоты Херсонса из раскопок 1908—1914 гг. *Херсонесский сборник*, III, с. 219-245.
- Глушек, И. 2011. Изображения Ариадны в аттической вазописи. *Боспорские исследования*, XXV, с. 95-113.
- Древнегреческо-русский словарь*. 1958. Сост. И. Х. Дворецкий. Москва.
- Зайцев, Ю. П. *Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.)*. Симферополь: Универсум, 2003.
- Канарак, В. 1969. *Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса. Мангалия*. Констанца: Констанцкий археологический музей.
- Кереньи, К. 2007. *Дионис: Прообраз неиссякаемой жизни*. Пер. с нем. Москва: Ладомир.
- Книпович, Т. Н., Леви Е. И. (ред.) 1968. *Надписи Ольвии*. Ленинград: Наука.
- Коровина, А. К. 2002. *Гермонасса. Античные город на Таманском полуострове*. Москва.
- Леви, Е. И. 1964. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры. *Ольвия. Теменос и агора*. Київ, с. 5-26.
- Леви, Е. И. 1971. Отчет о раскопках Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1971 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 1971/94.
- Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1956. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИМК АН СССР в 1956 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 1956/10.
- Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1959. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1959 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 1959/116.
- Леви, Е. И., Славин, Л. М. 1970. Описание терракот ольвийской агоры. *Свод археологических источников*, Г1-11, ч. I. Москва: Наука, с. 38-42.
- Лейпунская, Н. А., Каряка, А. В., Диатроптов, П. Д. 2006. Отчет о работе Ольвийской экспедиции на участке НГС в 2006 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 2006/51.
- Мезенцева, І. 2016. Теракоти з розкопок Ольвії у колекції НМІУ (за матеріалами експозиції). *Научовий вісник Національного музею історії України*, № 1, с. 55-60.
- Минчев, А. 2018. Две еллинистически глави — теракоти от бюстови тимиатерии от Одесос (Варна). *JUBILAEUS VII: Society, Kings, Gods. In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae*, с. 143-152.
- Національний музей історії України*. 2011. Київ: Мистецтво.
- Панагорското златно скровище*. Б/р. Пловдив.
- Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Київ: Наукова думка.
- Русяева, А. С. 1982. *Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.)*. Київ: Наукова думка.
- Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийский Эллинов в античную эпоху*. Київ: ИД «Стилос».
- Славин, Л. М. 1949. Основные результаты археологических исследований Ольвии и ее периферии в 1948—1949 гг. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 1949/20.
- Славин, Л. М. 1957. Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1957 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 1957/13.
- Славин, Л. М. 1960. Инвентарная опись находок Ольвийской экспедиции. 1960 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 1960/11.
- Славин, Л. М. 1967. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1967 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, спр. 1967/7.
- Словарь античности*. 1989. Перевод с немецкого. Москва: Прогресс. Лейпцигский Библиограф. институт.
- Финогенова, С. И. 1992. Терракоты Гермонассы (по материалам раскопок 1968—1981 гг.). *Археология и искусство Боспора* (СГМИИ им. А. С. Пушкина, вып. 10). Москва, с. 257-283.
- Худяк, М. М. 1940. Терракоты. *Ольвия*. Київ, с. 85-103.
- Шевченко, А. В. 2016. *Терракоты античного Херсонеса и его ближайшей сельской округи*. Симферополь: Наследие тысячелетий.
- Шевченко, Т. М. 2015. Ольвійські погруддя-фіміатерії. *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора В.И. Кадеева. Материалы*. Харків: ООО «НТМТ», с. 54-58.
- Шевченко, Т. М. 2018. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикрасами. *Археологія і давня історія України*, 28 (3), с. 129-139.
- Шевченко, Т. М. 2019. Гібридні теракоти: Нетипові погруддя-фіміатерії з Ольвії. *LAUREA III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора В.И. Кадеева*. Харків, с. 34-38.
- Шевченко, Т. М. 2020. Ольвійські фіміатерії Афродіти. *Археологія і давня історія України*, 1 (34) (у друці).
- Шейко І.М. 2019. Керамічні ливарні форми для виготовлення античних світильників. *EMINAK*, 1 (26), с. 119-126.
- Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. 83). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terrecotte votive* (Catalogo del Museo provincial Campano, IV). Citta del Castello.
- Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Боспорский феномен*, ч. II. Санкт-Петербург, с. 119-126.
- Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Black Sea Studies*. 13, p. 439-463, pl. 327-348.
- Breitenstein, N. 1941. *Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London: British Museum Press.
- Burr Thompson, D. 1963a. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, III The Late Third Century B.C. The Komos Cistern. *Hesperia*, vol. XXXII, no 3, p. 276-292.
- Burr Thompson, D. 1963b. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, IV The Early Second Century B. C. *Hesperia*, vol. XXXII, no 3, p. 301-317.
- Burr Thompson, D. 1963c. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period* (Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932-1938. Supplementary Monograph. 3). Princeton: Princeton University Press.

- Cantone, F. 2015. The «flower woman» figurines from the Foce Sele Hera sanctuary. Ancient coroplastic digital data management, analysis, and sharing. *Archeologia e Calcolatori*, 26, p. 95-114.
- Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.
- Carpenter, T. H. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Clarendon Press.
- Cueva, E. P. 1996. Plutarch's Ariadne in Chariton's Chaereas and Callirhoe. *American Journal of Philology* 117.3 (Fall), p. 473-484.
- D'Alfonso, L., Gorrini, M. E., Mora, C. 2016. The Early Iron Age and the Hellenistic Period at Kinik Höyük, South Central Anatolia. Report of the 5th Campaign (2015). *Athenaeum. Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia*, vol. Centoquattresimo, II. Pavia, p. 598-612.
- Hauch des Prometheus. 1996. Meisterwerke in Ton. Herausgegeben von F. W. Hamdorf. München: Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek,
- Japp, S., Schwarzer, H. 2015. Figürliche Terrakotten aus zwei dionysischen Kultgebäuden in Pergamon. In: Müller, A., Lafli, E. (eds.). *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*. 2. Iconographie et contextes (Ville-neuve d'Ascq), p. 249-265.
- Jeammet, V. 2010. *Tanagras. Figurines for Life and Eternity. The Musée du Louvre's Collection of Greek Figurines: Exhibition Catalogue*. Valencia.
- Krapivina, V. V. 2010. Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littoral. In: Petropoulos E. K., Maslennikov A. A. *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers s.a., p. 127-170.
- Laisné, C. 1995. *L'Art Grec. Sculpture, peinture, architecture*. Paris: Éditions Pierre Terrail
- Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*. T. I. Catalogue de la collection du Musée national des antiques a Leiden. Vol. III. Leiden.
- Merker, G. S. 2000. *Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods* (Corinth. The Sanctuary of Demeter and Kore, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Mollard-Besques, S. 1963. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains*. II. Myrina. Paris: Éditions de Musées Nationaux.
- Mollard-Besques, S. 1972. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. III. Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure. Paris: Éditions de Musées Nationaux.
- Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terrakotten. Teil I. Die figürlichen Terrakotten*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*. 13. Online <http://acost.revues.org/582>
- Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting*. Edited by J.K. Anderson. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur kunstgeschichte des Pontos gebietes*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tavukçu, A. Y. 1999. *Troas Bölgesi Terracotta Fgürinleri (İ.Ö. 1375-İ.S. 395)*. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- O'Neill, J. P. (ed.) 2000. *The Metropolitan Museum of Art. Greece and Rome*. New York: The Metropolitan Museum.
- Töpperwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon* (Pergamensische Forschungen. Band 3). Berlin: Walter de Gruyter.
- Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής. Διδακτορική διατριβή*. Αθήνα.
- Uhlenbrock, J. P. 2016. Research Perspectives in Greek Coroplastic Studies: The Demeter Paradigm and the Goddess Bias. *Les Carnets de l'ACoSt*, 14. Online <http://journals.openedition.org/acost/866>
- Vafopoulou-Richardson, C. E. 1991. *Ancient Greek Terracottas*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Van Den Berg, M. 2008. *A Phytochemical Analysis of Some Ancient Narcotics, with Comparative Notes on Some South African Folk Medical Practices*. PhD (NWU) Mini dissertation submitted in fulfilment of the requirements for the degree. Potchefstroom.
- Winter, F. 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten. Die antiken Terrakotten im auftrag des Archäologischen Instituts des deutschen Reichs*. Band III. Berlin; Stuttgart: Verlag von W. Spemann.
- Zoltán, O. 1930. *Antik terrakotta gyűteményének. Katalógusa*. Budapest.

Надійшла 27.01.2020

Т. Н. Шевченко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела Научные фонды ИА НАН Украины, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashchevchenko@yahoo.com

БЮСТЫ-ФИМИАТЕРИИ И КУЛЬТ ДИОНИСА В ОЛЬВИИ

Среди погрудных терракот с чашей-фимиатерием на голове выделяется группа женских изображений с однозначными атрибутами дионисийского культа. На десяти из них митра и венки из листьев и плодов плюща показаны уже в форме, на двух — венки долеплены вручную к уже готовым образам. В Северном Причерноморье таким способом изготовленные бюсты-фимиатерии найдены в Херсонесе, Нимфее и Гермонассе; один известен в юго-западном Причерноморье.

Рассмотрены аналоги плющевых венков, изготовленных из лепных деталей, на терракотах разных регионов. Интерпретация лепной чаши на голове как фимиатерия, а не корзины, как предполагалось раньше, дает возможность дополнить картину распространения традиционных в греческом мире эллинистического периода бюстов-фимиатериев.

В Ольвии подобные фимиатерии, кроме дионисийского персонажа, изображали Афродиту, реже — Мать богов. Невозможно точно ответить, кто именно из фиаса Диониса представлен в данном случае. Гипотеза о том, что это Ариадна, базировалась на том, что она была паредрой Диониса. Впрочем, в художественном искусстве, Дионис изображался и с другими паредрами: Афродитой, позже — одной из полубожественных менад или вакха-

нок, даже с матерью Семелой, с которой, согласно мифу, он никогда не встречался. Надпись II в. до н.э. свидетельствует, что в Ольвии была статуя этого бога вместе со своей матерью. Соответственно, есть вероятность, что синхронные бюсты-фимиатерии изображали Семелу.

Большинство анализированных в данной статье образцов найдены в жилищах и относились к семейному почитанию Диониса, один — в ботросе на Восточном теменосе. Эти фимиатерии дополняют свидетельства культа Диониса в Ольвии эллинистического периода, среди которых наиболее интересными и распространенными являются свинцовые букрании и лабрисы, терракотовые быки и вотивные алтарики с изображением Диониса, менады и силена на одной из сторон. Данные терракоты были, фактически, орудием для отправления культа. На них, как и на миниатюрных алтариках, возлагали символические приношения или фимиам при почитании Диониса. Менее активное распространения благовоний не требовало их сожжения и, скорее всего, поэтому следы золы на них не прослеживаются, что находит параллели в других регионах Эллады.

Ключевые слова: бюсты-фимиатерии, терракоты, культ Диониса, Ольвия Понтийская, эллинистический период.

Tetiana M. Shevchenko

PhD, Senior research officer in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine,

ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashvchenko@yahoo.com

BUST THYMIATERIA AND CULT OF DIONYSUS IN OLBIA

Among terracotta busts thymiateria in Olbia Pontica, there is a group of female images with attributes of Dionysiac cult. Ten of them have mitra and ivy wreath shown already in a mould, while two items have handmade wreath added to the ready images. Similarly made bust thymiateria are known in North Pontic Tauric Chersonesos, Nymphaeum, and Hermonassa, another one is known in South-Eastern Pontic region.

Ivy wreaths made of handmade details on terracottas from various regions are discussed in the paper. The interpretation of a handmade cup on the head as a thymiaterion, but not a basket as it was known in the literature before, allowed expanding the map of spreading the bust thymiateria which were traditional for the Hellenistic Greek world.

Such busts found in Olbia, apart from a Dionysiac personage, presented Aphrodite and rarely the Mother of the Gods. There is no definite answer which of Dionysiac companions is presented in such a way. Apart from Ariadne, Dionysus appeared in art with other paraded: Aphrodite, later with one of maenads or nymphs, and even with Semele who died earlier than he was born, according to the myth. The 2nd century BC inscription evidences that there was a statue of this god with his mother in Olbia. Therefore, there is a probability that close in time bust thymiateria depicted Semele.

Most of terracottas analyzed in this paper were found in houses and referred to a family worship of Dionysus in Olbia, while one item comes from the botros at the Central Temenos. They accomplish the evidences of Dionysus' cult in the Hellenistic period. The most vivid and spread of them were lead bucrania and labrises, terracotta bulls and votive altars with Dionysus, maenad and Silenus on one of their sides, etc. These terracottas were in fact the devices for performing the cult. Symbolic offerings or thymiam were put on them when Dionysus was worshipped. Less active spreading of incense did not require its burning and that is perhaps a reason why there are no traces of soot on most of them. This fact finds its parallels in other regions of Hellas.

Key words: bust thymiateria, terracottas, cult of Dionysus, Olbia Pontica, Hellenistic period.

References

- Belov, G. D. 1930. Terrakoty Khersonesa iz raskopok 1908-1914 gg. *Khersonesskii sbornik*, III, pp. 219-245.
- Gluszek, I. 2011. Izobrazheniia Ariadny v atticheskoj vazopisi. *Bosporskie issledovaniia*, XXV, p. 95-113.
- Drevnegrechesko-russkii slovar*. 1958. Dvoret'skii I.Kh. (comp.) Moscow.
- Zaitsev, Yu. P. *Neapol Skifskii (II v. do n. e. - III v. n. e.)*. Simferopol: Universum, 2003.
- Kanarake, V. 1969. *Tanagrskie maski i statuetki iz masterskikh Kallatisa. Manhaliia*. Konstanta: Konstant'skii arheologicheskii muzei.
- Kereni, K. 2007. *Dionis: Proobraz neissikaemoi zhyzni*. Per. s nem. Moskva: Ladomir.
- Knipovich, T. N., Levi, E. I. (eds.). 1968. *Nadpisi Olvii*. Leningrad.
- Korovina, A. K. 2002. *Hermonassa. Antichnyi gorod na Tamanskom poluostrove*. Moscow.
- Levi, E. I. 1964. Itogi raskopok olviiskogo temenosa i agory. In: *Olviia. Temenos i agora*. Kyiv, p. 5-26.
- Levi, E. I. 1971. Otchet o raskopkakh Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1971 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1971/94.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1956. Otchet o rabote ekspeditsii LOIIMK AN SSSR za 1956 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1956/10.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1959. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1959 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1959/116.
- Levi, E. I., Slavin L.M. 1970. Opisanie terrakot olviiskoi agory. *Svod arheologicheskikh istochnikov*, Г1-11, I, Moscow: Nauka, p. 38-42.
- Leipunskaia, N. A., Kariaka, A. V., Diatropov, P. D. 2006. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii na uchastke NGS v 2006 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 2006/51.

- Mezentseva, I. 2016. Terakoty z rozkopok Olvii u koleksii NMIU (za materialamy ekspozutsii). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1, p. 55-60.
- Minchev, A. 2018. Dve elinisticheski glavy - terakoty ot bustovi timiaterii ot Odesos (Varna). *JUBILAEUS VII: Society, Kings, Gods. In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae*, p. 143-152.
- Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy*. 2011. Kyiv: Mystetstvo.
- Panagorskoto zlatno sokrovishche*. Plovdiv. No year.
- Rusiaieva, A. S. 1979. *Zemledelcheskie kul'ty v Olvii dogetsogo vremeni*. Kyiv.
- Rusiaieva, A. S. 1982. *Antichnye terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomoria (VI-I vv. do n.e.)*. Kyiv.
- Rusiaieva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuu epokhu*. Kyiv.
- Slavin, L. M. 1949. Osnovnye rezultaty arkhheologicheskikh issledovaniy Olvii i ee periferii v 1948-1949 gg. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1949/20.
- Slavin, L. V. 1957. Otchet o rabotakh Olviiskoi ekspeditsii 1957 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1957/13.
- Slavin, L. V. 1960. Inventarnaia opis nakhodok Olviiskoi ekspeditsii. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1960/11.
- Slavin, L. V. 1967. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii 1967 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1967/7.
- Slovar antichnosti*. Trans. from German. Moscow: Progress. Leiptzigskaa bibliograficheskii institut.
- Finogenova, S. I. 1992. Terrakoty Germonassy (po materialam raskopok 1968-1981 gg.). *Arkheologia i iskusstvo Bospora* (SGMMII im. A.S. Pushkina, 10). Moscow, p. 257-283.
- Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. In: *Olviia*, Kyiv: Izdatelstvo AN URSSR, p. 85-103.
- Shevchenko, A. V. 2016. *Terrakoty antichnogo Khersonesa i ego blizhaishei selskoi okrugy*. Simferopol.
- Shevchenko, T. M. 2015. Olviiski pohruddia-fimiaterii. *Laurea I. Antichnyi mir i Srednie veka: Chteniia pamiati professora V. I. Kadeeva. Materialy*. Kharkiv: OOO "NTMT", p. 54-58.
- Shevchenko, T. M. 2018. Olviiski pohrudni terakoty z lipnymy chasheiu i prykrasamy. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 3 (28), p. 129-139.
- Shevchenko, T. M. 2019. Hibrydni terakoty: netypovi pohruddia-fimiaterii z Olvii. *LAUREA III. Antichnyi mir i Srednie veka: Chteniia pamiati professora V. I. Kadeeva*. Kharkiv, p. 34-38.
- Shevchenko, T. M. 2020. Olviiski fimiaterii Afrodity. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (34) (in press).
- Sheiko I.M. 2019. Keramichni lyvarni formy dlia vyhotovlennia antychnykh svitylnykyv. *EMINAK*, 1 (26), p. 119-126.
- Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. 83). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terrecotte votive* (Catalogo del Museo provincial Campano, IV). Citta del Castello.
- Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Bosporskii fenomen*, II. Sankt-Peterburg, p. 119-126.
- Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Black Sea Studies*. 13, p. 439-463, pl. 327-348.
- Breitenstein, N. 1941. *Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London: British Museum Press.
- Burr Thompson, D. 1963a. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, III The Late Third Century B.C. The Komos Cistern. *Hesperia*, vol. XXXII, no 3, p. 276-292.
- Burr Thompson, D. 1963b. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, IV The Early Second Century B. C. *Hesperia*, vol. XXXII, no 3, p. 301-317.
- Burr Thompson, D. 1963c. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period* (Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932-1938. Supplementary Monograph. 3). Princeton: Princeton University Press.
- Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanta: Muzeul De Archeologie Constanta.
- Cantone, F. 2015. The «flower woman» figurines from the Foce Sele Hera sanctuary. Ancient coroplastic digital data management, analysis, and sharing. *Archeologia e Calcolatori*, 26, p. 95-114.
- Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.
- Carpenter, T. H. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Clarendon Press.
- Cueva, E. P. 1996. Plutarch's Ariadne in Chariton's Chaereas and Callirhoe. *American Journal of Philology* 117.3 (Fall), p. 473-484.
- D'Alfonso, L., Gorrini, M. E., Mora, C. 2016. The Early Iron Age and the Hellenistic Period at Kinik Höyük, South Central Anatolia. Report of the 5th Campaign (2015). *Athenaeum. Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia*, vol. Centoquattresimo, II. Pavia, p. 598-612.
- Hauch des Prometheus. 1996. *Meisterwerke in Ton*. Herausgegeben von F. W. Hamdorf. Munchen: Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek.
- Japp, S., Schwarzer, H. 2015. Figürliche Terrakotten aus zwei dionysischen Kultgebäuden in Pergamon. In: A. Muller, E. Lafli (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*. 2. Iconographie et contextes (Villeneuve d'Ascq), p. 249-265.
- Jeammet, V. 2010. *Tanagras. Figurines for Life and Eternity. The Musée du Louvre's Collection of Greek Figurines: Exhibition Catalogue*. Valencia.

- Krapivina, V. V. 2010. Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littoral. In: Petropoulos E. K., Maslennikov A. A. *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers s.a., p. 127-170.
- Laisné, C. 1995. *L'Art Grec. Sculpture, peinture, architecture*. Paris: Éditions Pierre Terrail
- Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*. T. I. Catalogue de la collection du Musée national des antiquités a Leiden. Vol. III. Leiden.
- Merker, G. S. 2000. *Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods* (Corinth. The Sanctuary of Demeter and Kore, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Mollard-Besques, S. 1963. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains*. II. Myrina. Paris: Éditions de Musées Nationaux.
- Mollard-Besques, S. 1972. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. III. Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure. Paris: Éditions de Musées Nationaux.
- O'Neill, J. P. (ed.) 2000. The Metropolitan Museum of Art. Greece and Rome. New York: The Metropolitan Museum.
- Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten. Teil I. Die figürlichen Terrakotten*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*. 13. Online <http://acost.revues.org/582>
- Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting*. Edited by J.K. Anderson. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Pontos gebietes*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tavukçu, A. Y. 1999. *Troas Bölgesi Terracotta Fgürinleri (İ.Ö. 1375-İ.S. 395)*. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Töpferwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon* (Pergamenische Forschungen. Band 3). Berlin: Walter de Gruyter.
- Τσακάλου-Τζαναβαρή, Κ. 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής. Διδακτορική διατριβή*. Αθήνα.
- Uhlenbrock, J. P. 2016. Research Perspectives in Greek Coroplastic Studies: The Demeter Paradigm and the Goddess Bias. *Les Carnets de l'ACoSt*, 14. Online <http://journals.openedition.org/acost/866>
- Vafopoulou-Richardson, C. E. 1991. *Ancient Greek Terracottas*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Van Den Berg, M. 2008. *A Phytochemical Analysis of Some Ancient Narcotics, with Comparative Notes on Some South African Folk Medical Practices*. PhD (NWU) Mini dissertation submitted in fulfilment of the requirements for the degree. Potchefstroom.
- Winter, F. 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten. Die antiken Terrakotten im auftrag des Archäologischen Instituts des deutschen Reichs*. Band III. Berlin; Stuttgart: Verlag von W. Spemann.
- Zoltán, O. 1930. *Antik terrakotta gyűteményének. Katalógusa*. Budapest.